

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство
„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив



Факултет „Изобразителни изкуства“
Катедра „Изящни изкуства“

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд за придобиване
на образователна и научна степен

„Доктор“

на тема:

**„ПОДОВИ МОЗАЙКИ ОТ ЕПИСКОПСКАТА БАЗИЛИКА НА
ФИЛИПОПОЛ – ТЕХНОЛОГИЯ И ТЕХНИКА, СЪСТОЯНИЕ,
ПРОБЛЕМИ, РЕСТАВРАЦИЯ“**

Професионално направление 8.2. Изобразително изкуство
Докторска програма „Приложни, изящни изкуства и дизайн“

доц. Елена Николаева Кантарева-Дечева

Научен ръководител: проф. д-р Галина Лардева-Минкова

Пловдив, 2021 год.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от катедра "Изящни изкуства" към факултет "Изобразителни изкуства" на Академията за музикално, танцово и изобразително изкуство – Пловдив.

Дисертационният труд съдържа 176 страници, структурирани в увод, изложение в пет глави, заключение, приноси, списък на публикации и библиография. В текста на труда са вместени 130 илюстрации, от които 126 цветни и 4 черно-бели.

Използваната литература включва 83 заглавия, от които 17 на български език и 66 чуждоезични, в това число 32 книги, 41 публикации в сборници с доклади от научни конференции и 10 статии от периодичния печат.

Открито заседание на научното жури в състав:

доц. д-р Александър Гьошев
доц. д-р Димитър Воденичаров
проф. д-р Владимир Аврамов
проф. д-р Даниела Маркова
доц. д-р Ива Досева

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на от часа в зала на Академията за музикално, танцово и изобразително изкуство – гр. Пловдив. Материалите по защитата са на разположение в Библиотеката на АМТИИ.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Увод	5
I. МОЗАЙКИ ОТ АНТИЧНИЯ ФИЛИПОПОЛ – СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ, РЕСТАВРАЦИЯ	8
1. Антична сграда с подова мозайка „Морска сцена”	10
2. Раннохристиянска базилика (IV-VI в.) - така наречената Голяма Базилика или Епископската базилика на Филипопол	10
3. Раннохристиянска базилика (V-VI в.) – т. нар. Малка базилика от Филипопол	11
4. Късноантична сграда „Ирини” от Филипопол	12
II. ТЕХНОЛОГИЯ И ТЕХНИКА НА ИЗГРАЖДАНЕ НА МОЗАЕЧНИТЕ ПОДОВЕ В АНТИЧНОСТТА	14
1. Организация на работа на мозаечните ателиета в античността	14
2. Техники.....	15
3. Материали	18
III. ЕПИСКОПСКАТА БАЗИЛИКА НА ФИЛИПОПОЛ – ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА И НАМЕСИТЕ. МОЗАЕЧНИ ПОДОВЕ – КЛАСИФИКАЦИЯ, СТРАТИГРАФСКИ ПРОУЧВАНИЯ, СТИЛОВ АНАЛИЗ, ПАРАЛЕЛИ	19
1. История на проучванията и намесите	19
2. Стратиграфски проучвания на подовете на базиликата	20
3. Стилони проучвания на мозайките	22

IV. ТЕХНОЛОГИЯ И ТЕХНИКА НА ИЗГРАЖДАНЕ НА МОЗАЕЧНИТЕ ПОДОВЕ ОТ ЕПИСКОПСКАТА БАЗИЛИКА НА ФИЛИПОПОЛ	25
1. Техничко-технологичен анализ	25
2. Лабораторни анализи на използваните материали. Интерпретация на резултатите	26
V. КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ НА МОЗАЙКИТЕ ОТ ЕПИСКОПСКАТА БАЗИЛИКА НА ФИЛИПОПОЛ	28
1. Консервационно-реставрационни работи, извършени по мозайката до започването на настоящата реставрация – 1983 – 2000 г.	29
2. Проект за консервация, реставрация, експониране и изграждане на защитно покритие на Епископската базилика на Филипопол - 2015-2020 г.	35
Заключение	38
Списък на публикации	40
Библиография.....	42

Увод

Епископската базилика на Филипопол е открита по време на спасителни археологически разкопки в периода 1982-1986 г. Намира се източно от форумния комплекс на античния град и южно от съвременния католически храм „Свети Лудвиг”. До 2002 г. е проучена частично почти половината от сградата, а през 2016-2017 г. е доразкрита изцяло.

Тя е трикорабна базилика с апсида от изток и своеобразно оформени нартекс и атрий от запад, изключително мащабна по размери, с богато вътрешно архитектурно оформление и мозаечни подове. С обща дължина от около 83 м. и ширина около 36 м., тя се явява най-голямата базиликална сграда от от IV-VI век на територията на България и една от най-големите на Балканите, а нейните подови мозайки с площ от над 2000 кв. м. са най-големият запазен на място мозаечен под на раннохристиянска базилика от IV-VI век в Европа.

След археологическото разкриване и проучване на мозайката 1982-1986 г. са извършени различни по обем и проблематика консервационно-реставрационни работи. Върху мозайката в наоса е изградено временно защитно покритие, а оставащата извън него около 50 кв. м. мозайка е отделена от терена. В периода след 1990 г. – поради настъпилата промяна в икономическата обстановка в България и последвалото спиране на средствата за реставрация и дори за поддръжка на мозайката, нейното състояние значително се влошава. Защитното покритие е разчистено след срутването си през 1999 г., а мозайката, покрита само с найлон и тънък слой пясък, е оставена неохранявана под открито небе.

През 2014 г. беше инициран проект за „Защитно покритие, реставрация и експониране на Епископската базилика на Филипопол” с финансовата подкрепа на фондация „Америка за България” и Община Пловдив, за чието осъществяване обединиха усилия екип от архитекти, реставратори, археолози и строители. През 2015 г. началото на проекта беше положено със започването на дейностите по консервация и реставрация на

мозайките. Благодарение на тази инициатива Епископската базилика получи шанс за нов живот, а авторът на настоящото изследване – невероятната възможност да проектира и ръководи реставрационните дейности на мозайки, стенописи и архитектурна скулптура.

Технико-технологичното проучване и документиране на мозаечните подове по време на тяхната реставрация осигури важни сведения за последователността и начина на тяхното полагане, за използваните техники и организация на работа, за вида и свойствата на използваните материали. Проследяването и анализът на вариациите в стратиграфията на подовете на базиликата допринесоха за изясняване на строителната периодизация на сградата, извършваните преустройства, обновявания и реконструкции. В този смисъл резултатите от проучванията, направени по време на консервацията и реставрацията на мозайките, са още едно доказателство за приноса на тази интердисциплинарна и сравнително нова наука към цялостното изследване на обекта.

Предмет на изследване на предлагания дисертационния труд е цялостното научно проучване на подовите мозайки от археологически обект „Епископската базилика на Филипопол”.

Обект на изследване са подовите мозайки, запазени *in situ*, мозайки, отделени от терена и реставрирани при предишни реставрации от фонда на РАМ Пловдив, и мозайки, отделени от терена по време на настоящата реставрация.

Цел на изследване на теоретичната разработка е да се направи пълно стратиграфско и технико-технологично проучване на мозаечните подове на Епископската базилика по време на тяхната консервация и реставрация. Анализът на резултатите от проучването ще даде възможност за прецизиране на тяхната датировка и периодизация и определяне на подходяща методология за тяхната консервация, реставрация и експониране.

В съответствие с поставената цел са определени следните **задачи**:

1. Да се направи пълно стратиграфско проучване на подовите мозайки във всички обособени части и помещения на базиликата.
2. Да се анализират резултатите и се състави работна хипотеза за периодизацията на мозайките, класификация според времето на полагането им, описание на основните композиционни схеми и стилове.
3. Да се извършат лабораторни анализи за определяне на скалния материал на тесерите и състава на хоросаните. Да се интерпретират резултатите.
4. Да се определи техниката и технологията на изграждане на мозаечните подове и да се анализира взаимовръзката между технологичното им изпълнение и тяхното състояние и степен на съхраненост днес.
5. На базата на получените резултати от лабораторните анализи, стратиграфските и технико-технологичните проучвания да се състави програма за консервация, реставрация и експониране на мозаечните подове от Епископската базилика.

Методите на изследване са продиктувани от характера на обекта и предмета на изследване. Изследователският инструментариум има комплексен характер за максимално пълно покриване на целите и нуждите на дисертационния труд, обхващащ анализ на писмени източници, на стратиграфски и технико-технологични проучвания, исторически и описателен метод, сравнителен, стилов и иконографски анализ; експериментално-аналитичен метод; научно-изследователски метод. Последният включва анализиране на предварително подбрани проби посредством високотехнологична апаратура – рентгенодифракционен анализ XRD, елементен анализ чрез сканиращ електронен микроскоп SEM, рентгенова спектроскопия EDS, поляризационна микроскопия и други.

Информационната база, върху която стъпва изследването, е свързана с трудове от антични автори в областта на архитектурата и техниката и технологията на монументалната

живопис (в частност мозайката), публикации в специализирани издания на български, руски и английски език, свързани с археологически, стратиграфски и технико-технологични проучвания на мозайки; научни изследвания и лабораторни анализи на хоросани, тесери, свързватели и пигменти, използвани в античното изкуство, и публикации по темата на консервацията и реставрацията на мозайки.

Приносите на това изследване ще бъдат преди всичко в пълното технико-технологично проучване на мозайките, включващо лабораторни анализи на използваните материали, проследяване на стратиграфията на подготвителните слоеве и стратиграфията на различните мозаечни подове на базиликата, анализ и сравнение на използваните техники и материали, констатирането на състоянието и различната степен на реставрация на мозайките в момента, анализ на използваните реставрационни методи, извеждането на свързаните с това основни проблеми и предложения за тяхното решаване чрез внимателен подбор на реставрационните намеси.

I. МОЗАЙКИ ОТ АНТИЧНИЯ ФИЛИПОПОЛ – СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ, РЕСТАВРАЦИЯ

Откритите и проучени подови мозайки от античния град Филипопол се отнасят към двата основни периода от съществуването му (II-III и IV-VI в.). Те са принадлежали на терми и сгради с представителен характер за първия период и раннохристиянски базилики, резиденции и частни жилища – за втория.

Подовите мозайки са запазени, проучени и описани в публикации в различна степен според възможностите на времето и обстоятелствата, при които са открити. С днешна дата подовите мозайки от Филипопол могат да се обособят в две основни групи според местосъхранението и състоянието, в което се намират, както и според различната степен на реставрация и възможности за експониране. Тези критерии излизат на първо място с оглед постигане на основната цел –

тяхното научно изследване и осигуряването на обществен достъп до тях.

Първата група, според тези критерии, са мозайките, които са отделени от терена на археологическите обекти, към които са принадлежали, при което обектите са били проучени и документирани, а терените са освободени за ново строителство. Това са подови мозайки от сгради с различно предназначение – терми, резиденция, жилищни сгради (бл. 21 на бул. „Мария Луиза, сграда „Нептун“), синагога и др., общо възлизащи на около 400 кв. м. Една част от тях са пренесени върху нови носещи основи и реставрирани, а друга немалка част са необработени (на облепващи платна) и престояват така вече повече от 25-30 години. В качеството си на „движими културни ценности“, според законите на страната, те са станали собственост и грижа на Регионален археологически музей Пловдив. За съжаление тази държавна институция – въпреки своето 100-годишно съществуване, до днес не е в състояние да реставрира и експонира тези паметници. Мозайките се съхраняват при неподходящи условия без оглед на тяхното състояние. Само основните пана на мозайките от сграда „Нептун/Нарцис“, Синагогата и няколко фрагмента от други мозайки са експонирани в РАМ Пловдив, а други са били представяни пред публика по различни поводи във временни изложби извън музея.¹

Всички от горспоменатите мозайки са били демонтирани и/или реставрирани през 80-те години на ХХ век. Проблемите на необработените мозайки са свързани основно с лепилата на предпазните им платна, които, от една страна, със стареенето загубват лепилните си качества, а, от друга страна, са податливи на нападение от плесени поради неподходящите условия на съхранение. Необходимо е спешно да се търсят възможности за тяхната консервация.

¹ Kantareva-Decheva, E., Bospachieva, M. and Luk, C., 2007.

Втората група – над 2500 кв. м., са подовите мозайки, запазени на място заедно с части от античните сгради, на които са принадлежали. Повечето от тях са открити през последната четвърт на XX в. През 1995 г. те са обявени за „културни ценности от национално значение”. В това си качество, според българските закони, мозайките стават държавна собственост. В същото време те са на територията на града и фактически разпоредител с тяхната съдба остава градската управа. По тези причини откритите и експонирани на място приблизително по едно и също време антични сгради с подови мозайки днес имат различна собственост и съдба. Това са сградата с подова мозайка „Морска сцена“, двете раннохристиянски базилики и късноанчната сграда „Ирини“.

1. Антична сграда с подова мозайка „Морска сцена“:

Античната сграда е проучена частично през 1976-1977 г. при строежа на т. нар. „Музей на тракийската култура”, чието изграждане не бе реализирано. Според проучвателите помещението с мозайката е част от сграда с обществени функции без точно установено предназначение. Подовата мозайка с площ от 45 кв. м. е полихромна и се състои от централна част – емблема с изображение на морска сцена и широки бордюри. В емблемата е изобразена платноходка с лодкар в море, изпълнено с плувачи риби, водорасли, корали и Ерос, яхнал делфин. Мозайката е датирана от проучвателите в края на IV – началото на V в.²

2. Раннохристиянска базилика (IV-VI в.) - така наречената Голяма Базилика или Епископската базилика на Филипопол – предмет на настоящото изследване.

² Танкова, 1980.

Базиликата се намира източно от т. нар. „Централен подлез“ и е проучена в периода 1983-1985 г. До 2016 г. е разкрита около ½ от сградата, а останалата част от нея се намира под пътна артерия южно от Католическата църква. Представлява трикорабна едноапсидна сграда с атриум, заобиколен от портици и открит двор, с дължина 83 м и широчина 36 м. Всички разкрити помещения са покрити с полихромни подови мозайки, чиято обща площ е около 700 кв. м. В централния и южния кораб на базиликата са запазени *in situ* два мозаични пода, лежащи един върху друг. Горният е датиран от VI в. от н. е., а долният, въпреки че все още не е проучен, от IV в.³

През 2014 г. е иницириран проект за „Защитно покритие, реставрация и експониране на Епископската базилика на Филипопол“ с финансовата подкрепа на фондация „Америка за България“ и Община Пловдив.

3. Раннохристиянска базилика (V-VI в.) – т. нар. Малка базилика от Филипопол

Малката базилика е разкрита при спасителни археологически проучвания, направени в периода 1988-1998 година в центъра на Пловдив. Намира се в източните покрайнини на укрепения Филипопол, в непосредствена близост до крепостната стена и източно от Епископската базилика.

Базиликата е трикорабна с апсида от изток, пристроен от юг параклис и подове, украсени с полихромни мозайки. Има два строителни периода, отнесени към V-VI век, през които запазва своите външни очертания. През втория строителен период е извършено вътрешно преустройство, подовото ниво е повдигнато, поставен е мраморен амвон, изграден е синтрон, оформен е нартекс. В северноизточния край на сградата е пристроен баптистерий с кръстовидна писцина и мозаечен под.

³ Кесякова, 2011.

Подът на базиликата от V век е покрит с полихромна мозайка в техника *opus tessellatum* с преобладаващи орнаментално-геометрични и растителни изображения като меандровидни свастики и кръстове от плетеници, вази-кantarоси, розети, соломонови възли и др.

Мозайката в баптистерия е положена през VI век върху по-ранен тухлен под. Върху нея се открояват многоцветните изящни фигури на два елена и двойка гълъби – традиционни раннохристиянски символи, които заедно с piscината представят сцената „Изворът на живота“.

Мозайките, дело на местни майстори, имат близки паралели с тези от Епископската базилика, жилищната сграда „Ирини“ и други обекти от Филипопол и притежават висока художествена, историческа, научна и експозиционна стойност.

4. Късноантична сграда „Ирини“ от Филипопол:

Късноантична сграда „Ирини“ е разкрита при спасителни археологически проучвания, направени в периода 1983-1984 година в центъра на Пловдив. Разположена е в центъра на съвременния град, североизточно от форумния комплекс и в непосредствена близост до Епископската базилика. Сградата заедно с части от античната улична мрежа е запазена и експонирана на място в съвременния пешеходен подлез „Археологически“.

Късноантичната жилищна сграда заема две трети от една инсула в центъра на античния Филипопол и се състои от представителна и домакинска част. Представителната ѝ част – перистилен двор, заобиколен от портици и няколко помещения с полихромни подови мозайки, се датира от IV-V век.

Мозайките, заемащи 160 кв. м., съдържат разнообразни орнаментално-геометрични композиции, наситени с растителни и фигурални изображения. Поредица от поздравителни надписи

по мозайката насочват посетителя от входното помещение през портика към триклиниума и таблинума. Приемната зала е настлана с богато орнаментирана полихромна подова мозайка, чийто акцент е изображението на женски образ – персонификация с надпис *EIPHNH*.

Полихромните подови мозайки в *opus tessellatum* са изработени от естествен камък в различни цветове. Изключение прави изображението на Ирини, което е изпълнено в техника *opus vermiculatum* с тесери от смалт. Останките от пещ за изработка на стъкло и смалт, разкрити в перистилния двор, са ключово свидетелство за дейността на мозаечното ателие. Мозайките се отнасят към два основни периода на изграждане.

Мястото и ролята на собственика на сграда „Ирини“ в живота на града по това време е видно и от наличието на улица от системата *cardines*, допълнително трасирана заедно с изграждането на Епископската базилика, която осигурява пряка връзка между двете сгради.

Благодарение на осъществявания съвместен проект между Община Пловдив и фондация „Америка за България“ за „Защитно покритие, реставрация и експониране на Епископската базилика на Филипопол“ и по инициативата на проектантския екип през 2017 г. трите гореспоменати обекта с мозаечни подове, запазени на място, бяха обединени в сериен обект, наречен **„Епископската базилика и късноантичните мозайки на Филипопол, римска провинция Тракия“**. През същата година беше представена кандидатурата на Община Пловдив за включването на серийния обект в индикативната листа на ЮНЕСКО за България, а на 28.01. 2018 г. включването стана факт.

Серийният обект „Епископската базилика и късноантичните мозайки на Филипопол, римска провинция Тракия“ е изключително свидетелство за културните и строителните традиции и огромното късноантично наследство на Римската империя. Монументалната архитектура на раннохристиянските

базилики и впечатляващото наследство от подови мозайки на късноантичния Филипопол обогатяват знанията за разпространението и развитието на строителните практики и изкуството в империята. Мозайките, възприели композиционни схеми, декоративни елементи и технология на изграждане както от Изтока, така и от Запада, хвърлят нова светлина върху представите за формирането на местно мозаечно ателие. В периода на късната античност то изгражда свой специфичен, разпознаваем модел (стил), съчетал различните влияния с местната културна традиция и ресурси.

II. ТЕХНОЛОГИЯ И ТЕХНИКА НА ИЗГРАЖДАНЕ НА МОЗАЕЧНИТЕ ПОДОВЕ В АНТИЧНОСТТА

1. Организация на работа на мозаечните ателиета в античността

Много малко се знае за майсторите мозаисти от това време като личности или прослойка в обществото (гилдия). В античните писмени източници не се дават много подробности за живота и творческия процес на мозаистите. Творбите, достигнали до нас, са анонимни с някои изключения, когато са подписани.⁴ Причината е, че мозаистът през римската и ранновизантийската епоха не е смятан за художник и творец, а за занаятчия: малко са били по-ценените и с по-високо самочувствие майстори. В античността съществува отчетлива йерархия в изкуствата/занаятите.

В античността към изкуството на мозайката се е подхождало като занаят, практикуван от занаятчийци, които от млада възраст следват дълго и трудоемко обучение, докато станат професионални мозаисти. Обучението им е включвало от една

⁴ Zohar, D., 2013, 78.

страна запознаване с широк спектър от художествени дисциплини, тематични цикли, иконография, набори от композиционни решения, фигури и орнаменти, а, от друга, преди всичко технологията и техниката на изграждане и полагане на мозайки. Изпълнението на подови мозайки се е осъществявало от колективи, работещи в ателиета (школи/работилници). Малко е известно за вътрешната структура на мозаечните работилници в античността, тяхната йерархия, отношенията между техните членове и разпределението на задачите между тях.⁵ Ателието (работилница) обикновено се дефинира като повече или по-малко постоянен колектив от майстори и/или помощници, организирани за производствени цели. Съществуват различни интерпретации – от строго йерархична организация, съществуваща от няколко поколения, понякога собственост на предприемач или част от още по-разширено предприятие, до малка семейна фирма или такава, която включва майстор и чирак.⁶

Античните писмени източници споменават организацията на работата на художниците и занаятчиите доста бегло, а само няколко от тях хвърлят светлина върху икономическата реалност, в която те работят. Един от източниците е Едикта на Диоклециан от 301 г.⁷, с който се определя максималното заплащане на занаятчиите и художниците. В него мозаистите са определени в две категории. Единият е *musaearius*, на когото са плащали шестдесет денария на ден плюс храна – същото като на корабния дърводелец или каменоделец на мрамор, а другият е *tessellarius*, на когото се заплащало по петдесет денария на ден плюс храна – същото като производител на каруци, ковач или хлебар. Най-високото заплащане за занаят, споменат в едикта, е това на художниците; стенописците получавали по седемдесет денария на ден, а на т. нар. *pictor imaginarius* (художник,

⁵ Zohar, D., 2013, 61.

⁶ D. Zohar, 2012.

⁷ Във връзка с латинския и гръцкия текст на Едикта виж: Giacchero 1974. За икономическата политика на Диоклециан виж: Ermatinger 1996; Gregory 2005, 33-44.

рисуващ портрети и фигури) се заплащало по сто и петдесет денарии.⁸ Едикт от 337 г. на император Константин⁹ отново споменава за *musivarii* и *tessellarii* заедно с други занаятчии като скулптори, художници и златари.

2. Техники

Мозайките са една от най-отличителните и широко разпространени форми на римското изкуство, достигнало до нас от древността. Високата трайност и устойчивост на тази техника я е наложило като водеща в изпълнението на подови покрития и е основната причина за създаването на тези скъпи, трудоемки композиции от цветни камъни и стъкло, имитиращи това, което би могло да се постигне много по-лесно с боя. Освен че са просто функционални, подовите мозайки са създавали изключително богата и впечатляваща художествена среда за римляните. Те са разпространени в целия античен свят, а известният теоретик от I век пр. н. е. Марк Полио Витрувий в своя трактат „Десет книги за архитектурата“¹⁰ пише подробни указания за начина на тяхното изпълнение. Век по-късно друг голям античен теоретик Гай Плиний Секунд в своя труд „Естествена история“ използва термина *Pavimentum*, за да опише изкуството на мозайката.¹¹

Мозайката е декоративна техника за украса на повърхности (подове, стени или сводове), изпълнена чрез вметването на елементи от твърди материали в мек (пластичен) слой, който след втвърдяване ги фиксира на място.¹²

⁸ Giaccherо 1974, 150.

⁹ Cod. Theod. XIII. 4.2.

¹⁰ Витрувий, 1936.

¹¹ Plinii–Nat.Hist. XXXVII.

¹² Alberti, 2013.

Античните мозайки, открити на археологически обекти, обикновено са направени от каменни (често мрамор, варовик или пясъчник), керамични или смалтови (стъклени) елементи, наречени тесери (*tesserae*), вметени в хоросан на варова основа. Те често украсяват подовете на сгради, но може да се използват и за декорацията на стени и сводове. От античността са известни няколко техники за полагане на мозаечни подове.

Opus barbaricum (*pavimentum Barbarica*) е най-ранната използвана техника.

Opus tessellatum е най-често срещаният тип антична мозаечна настилка.

Ако тесерите са изключително малки - с ширина под 4 мм. - тогава, мозайката може да бъде наречена ***opus vermiculatum***.

Opus sectile се изработва от каменни плочи, много често от мрамори с различен цвят, отрязани в правилни форми и често поставяни една до друга, така че да се създаде геометрично или фигурално изображение.

Opus signinum е изграден от смес от варов хоросан с керамични фрагменти, в която на случаен принцип или в редове, или следвайки проста геометрична форма са вметени квадратни тесери или малки каменни фрагменти. Когато в този тип настилка не са вметени тесери или каменни фрагменти, тя се нарича ***cocciopesto***.

Стратиграфията на подготвителните слоеве за основата на тесалатума на мозайка може да варира в зависимост от строителния период и местните традиции. Най-често срещаната римска традиция може да се опише по следния начин:

Основата на мозайката е направена от първия положен слой, наречен ***statumen***, използван да създаде нивелирана повърхност и да стабилизира терена за избягване на слягания и деформации. Статуменът – с варираща дебелина, често е изграден от големи

камъни, поставени в земята или свързани с груб хоросан. Върху него следват два или три подготвителни слоя, които обикновено са направени от хоросан на варова основа.

Първият хоросанов слой е *рудусъм (Rudus)* – най-дебелият пласт от основата, обикновено направен от по-груб хоросан, състоящ се от вар, по-груб пълнител – дребен чакъл, едро раздробена тухла (керамика) и пясък. Този слой попълва фугите, образувани от камъните, до голяма степен заравнява повърхността и придава стабилност на основата.

Слоят, положен непосредствено над рудуса, се нарича *Nucleus*, той е с по-малка дебелина от него, направен е от хоросан със същия състав, но с различно съотношение и по-фина фракция на пълнителите. Върху него се нанася рисунката чрез врязване или очертаване с боя (пигмент).

Последният хоросанов слой, наречен хоросаново легло (*Bedding layer*), е най-тънък, изключително богат на вар и с най-фин пълнител. Обикновено се нанася на части върху нуклеоса, а в него се полагат (нареждат) тесерите. Завършеният мозаечен слой се нарича тесалатум (*Tessellatum*).

3. Материали

Тесери:

Използваните тесери при изработката на антични мозайки са различни в зависимост от вида на сградата, естеството на пода, нуждите на мозайката. Обикновено те са рязани от камък, теракота или смалт. Каменните тесери са от мрамор или друг камък, произхождащ от района, където мозайките е трябвало да бъдат положени. Теракотените тесери се изрязвали от покривни или строителни плочи или керамични съдове. Не така стои въпросът със смалта, използван при различните мозайки. Една част от него явно се е купувала във вид на полуготови, различно

оцветени питки. Когато е било необходимо по-голямо количество, то в близост до мозайките се правела вана за оцветяване на смалта.

Хоросани:

За изграждането на подготвителните слоеве на мозаечните подове и за полагането на самата мозайка и за всички операции по стабилизиране на мозайката от античността до днес се използват хоросанови разтвори. Хоросанът е комбинация от свързващо вещество (вар и др.) и пълнители (пясък, чакъл, тухлен прах, пуцолана и др.). Тази смес се използва докато е все още мека и пластична и изпълнява своята структурна функция, когато се втвърди.

III. ЕПИСКОПСКАТА БАЗИЛИКА НА ФИЛИПОПОЛ – ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА И НАМЕСИТЕ. МОЗАЕЧНИ ПОДОВЕ – КЛАСИФИКАЦИЯ, СТРАТИГРАФСКИ ПРОУЧВАНИЯ, СТИЛОВ АНАЛИЗ, ПАРАЛЕЛИ

1. История на проучванията и намесите.

Епископската базилика на Филипопол е открита по време на спасителни археологически разкопки в периода 1982-1986 г. Намира се източно от форумния комплекс на античния град и южно от съвременния католически храм „Свети Лудвиг“. До 2002 г. е проучена частично около половината от сградата от археолога Елена Кесякова, а през 2016-2017 г. е доразкрита цялата сграда от археолога Жени Танкова.

Базиликата представлява трикорабна едноапсидна сграда с нартекс и атрий, заобиколен от портици, изключително мащабна по размери, с богато вътрешно архитектурно оформление. Общата и дължина е 82,80 м., а ширината ѝ е 36 м., което я прави най-голямата базиликална сграда от от IV-VI век на територията на България и една от най-големите на Балканите.

Подови мозайки са открити във всички проучени части. Те са полихромни, двупластови, датирани в рамките на IV-VI век.¹³

Епископската базилика на Филипопол е уникална по своя мащаб, архитектурно решение и декорация и се нарежда сред най-представителните раннохристиянски обекти. Тя е носител на безценна информация за историята на ранното християнство и формирането и развитието на църковното изкуство на Балканите и в Европа. Нейното историческо, археологическо, художествено, научно и обществено значение в световен мащаб е неоспоримо.

През 2014 г. е иницириран проект за „Защитно покритие, реставрация и експониране на Епископската базилика на Филипопол“ с финансовата подкрепа на фондация „Америка за България“ и Община Пловдив. Проектът е осъществен в периода 2015 – 2021 г.

2. Стратиграфски проучвания на подовете на базиликата

През 2016 г. се подписа меморандум между Община Пловдив и фондация „Америка за България“ за цялостното разкриване и експониране на обект Епископска базилика. В резултат на това пътното платно от северната страна на базиликата беше демонтирано и започна археологическо проучване и разкриване на северната половина на сградата. В периода юни 2016 – юли 2017 г. в резултат на археологическите проучвания, проведени под ръководството на археолога Жени Танкова, беше разкрита мозайката в нартекса, северния портик на атрия, северната половина на централния кораб и северния кораб на базиликата. Разкрити бяха и много архитектурни елементи и художествена украса като колони, бази, капители, щукатурна пластика, стенописи и др.

След приключване на археологическото разкриване на базиликата през юли 2017 г. и по време на извършване на

¹³ Кесякова, Е., 2011.

теренната консервация на мозаечните подове беше предприето детайлно проучване на тяхната стратиграфия. Във всички разкрити до момента помещения от базиликата бяха извършени сондажи за проследяване в дълбочина на стратиграфията на мозаечните подове.

В резултат на извършените сондажи беше установено, че във всички помещения с мозайки има **три пода** един върху друг. Обобщеният анализ на стратиграфията показва следната последователност на изграждане на подовете (с леки вариации в различните помещения): Върху трамбованата и добре изравнена пръст е поставен дренаж – *statumen*, изграден от обли камъни и/или натрошена керамика или тухли, върху него е нанесен хоросанов слой с натрошена керамика с дебелина около 5 см., който на повърхността си е оформен като хоросанов под – *opus signinum* (**първи под**), върху него следва хоросанов слой с дребни парчета керамика, с който е положен първият мозаечен слой, изпълнен в техника *opus tessellatum* (**втори под**). Върху първия мозаечен под се наблюдава много фин слой от пепел, въглини и пръст, следван от пълнеж с варираща дебелина (0-30 см.) от натрошени тухли, камъни, друга керамика и дори натрошена мозайка заедно с хоросановата ѝ подложка, който свидетелства за нивелиране на подовото ниво, извършено още в античността. Върху него е нанесен изравняващ хоросанов слой (*rudus*) с натрошена керамика с дебелина 5-8 см., следван от по-фин хоросанов слой (*nucleus uuu/u bedding layer*), с който е реден мозаечният набор на последния под на базиликата отново в техника *opus tessellatum* (**трети под**).

В източната част на северния кораб в оформения стратиграфски профил се разкриха отново и трите пода на базиликата. В дренажа (*statumen*), лежащ под хоросановия под *opus signinum*, се намери монета с много добра степен на съхраненост и благородна патина с образа на император Лициний и текст *LICIN LICINIUS*. Откритата монетата е *terminus post quem* за полагането на първите подове *opus signinum* на базиликата, които се датират най-общо към първата половина на IV век.

Въз основа на направения стратиграфски анализ на мозаечните подове на базиликата може да се изведе следната най-обща периодизация на тяхното изграждане:

- **Първи строителен период: най-обща датировка – втората четвърт на IV век – началото на V век**

○ **I-ва фаза:** изграждане на хоросановите подове *opus signinum* в централен кораб, южен и северен кораб, нартекс, северен портик, южен портик и прилежащите му помещения

○ **II-ра фаза:** полагане на мозайката от долния слой в централния кораб

○ **III-та фаза:** полагане на мозайките от долния слой в южен и северен кораб, нартекс, северен и южен портик и прилежащите му помещения

- **Втори строителен период: най-обща датировка – средата на V век – средата на VI век**

○ **I-ва фаза:** полагане на мозайката в нартекса и северен портик

○ **II-ра фаза:** полагане на мозайката от горния слой в централния кораб и апсидата, южен и северен кораб, южен портик

○ **III-та фаза:** полагане на мозайките от горния слой покрай северната и южната част на презвитерия.

3. Стилкови проучвания на мозайките

Според своите композиционна схема и мащаб, иконография и декорация, техника и технология мозайките могат да бъдат обособени в три групи.

Долният мозаечен под на базиликата е полаган на няколко етапа между средата на IV и началото на V век. Най-ранната мозайка, положена единствено в централния кораб, се отличава значително от всички останали мозайки на базиликата. Тя е сравнително монохромна, едра по мащаб, изключително монументална по своя характер, и носи белезите на ранните

мозайки от Филипопол с изразено западно влияние. Композиционната схема изобразява едно голямо пано, заемащо цялата площ на кораба, съставено от мрежа от пресичащи се октагони, образуващи меандровидна свастика, и хексагони, обрaмчено от два бордюра от спираловидна „бягаша вълна”, и композиция от пресичащи се кръгове, образуващи четирилистни розети и квадрати с конкавни страни. Мозайката е редена в техника *opus tessellatum* с по-едри тесери от естествен камък в четири цвята – бял, сиво-черен, охра и червен.

Мозайките от долния слой, положени по-късно в страничните кораби, апсидата и портиците, са характерни за т. нар. „пуристски стил”, оформил се в края на IV – началото на V век под влияние на източните раннохристиянски центрове. Представят сложни многоцветни орнаментално-геометрични композиции с изключително богата декорация, включваща множество пред-християнски и раннохристиянски орнаменти и символи.

Горният мозаечен под на базиликата се отнася към втората половина на V – началото на VI век. Мозайките представят сложни геометрични композиции с включени в тях фигурални изображения на вази, кошници с цветя, растения и птици. Оформлението и декорацията са силно повлияни от източните ранно- християнски центрове в Мала Азия и Сирия. Най-впечатляващи са сцената „Изворът на живота“, поместена в центъра на всеки от страничните кораби, изображенията на над 100 птици в средното пано на централния кораб, както и наподобяващият розета паун с разперена опашка, заобиколен от други птици, и два кантароса, намиращи се в средата на нартекса. Изключение правят подът на презвитерия, чийто последен под е настлан с мозайка *opus sectile*, както и помещенията южно от южния портик (Дяконикон и прилежащото му помещение за приношения), където мозайката от долния слой не е била подменена.

Мозаечните подове на базиликата от трите им периода на изграждане имат частични аналози по отношение на композиционните си схеми и декорация. Частични паралели на композицията и орнаментацията на най-ранната мозайка, положена около средата на IV век в централния кораб, се намират в България, но принадлежат на обекти с друго предназначение и функция. Това са подовете на сграда „Ирини“ в Пловдив, гробницата в Диоклецианопол (Хисаря), градска вила и обект на ул. „Столетов“ от Августа Траяна (Стара Загора), жилищна сграда на Диофан и Диогения от Пауталия (Кюстендил), Епископската базилика в Сандански. Всичките се отнасят към първата половина до края на IV век, но се различават по мащаба на композицията и съставните орнаменти, големината на тесерите и частично в колорит.

Мозайките, положени по-късно, между средата на IV и началото на V век, са изключително сложни като композиционни решения, разнообразни като орнаментация и впечатляващо многоцветни. Изумително е, че пицната им цветност се дължи единствено на изпозваната богата палитра от естествени камъни с местен произход, всички добити от разположената в близост Родопска планина. В това отношение не могат да бъдат сравнени с нито една известна мозайка. По отношение на композицията и орнаментацията имат частични паралели с мозайки от Антиохия, Аквилея, Сарди, Сирия, Израел, Йордания и България. Паралели в България: втори мозаечен под на синагогата в Пловдив, базилика с. Гърмен, баня и перистилна сграда Стара Загора, базилика Девня, базилика с. Чомаковци, базилика Кабиле, вила Филиповци и др.

Мозайките от последния под на базиликата, положени между края на V и началото на VI век, имат частични паралели с мозайките в базиликата в Ксантос и базиликата в Perinthos-Herakleia.

Мозаечните подове от Епископската базилика на Филипопол използват някои популярни композиционни схеми и декоративни елементи, разпространени в Римската империя, но

нямат категоричен цялостен паралел с нито една от известите мозайки. Те притежават свой специфичен облик, съчетал различните влияния с местната култура, традиции и ресурси, като обогатяват знанията ни за разпространението и развитието на мозаечното изкуство в късната античност.

Епископската базилика на Филипопол е паметник с изключително висока историческа, художествена и научна стойност. Сградата е уникална по своя мащаб, архитектурно решение и декорация и се нарежда сред най-представителните раннохристиянски обекти. Тя е носител на безценна информация за историята на ранното християнство и формирането и развитието на църковното изкуство на Балканите и в Европа.

IV. ТЕХНОЛОГИЯ И ТЕХНИКА НА ИЗГРАЖДАНЕ НА МОЗАЕЧНИТЕ ПОДОВЕ ОТ ЕПИСКОПСКАТА БАЗИЛИКА НА ФИЛИПОПОЛ

В периода юни 2017 г. – ноември 2018 г. по време на извършване на теренната консервация на мозаечните подове на Епископската базилика се предприе детайлно проучване на тяхната стратиграфия. Основна цел на проучването беше изследването на технологията и техниката на изпълнение на мозайките и изясняването на тяхната периодизация. Подготвени бяха проби за анализи на тесери и хоросани за установяване на използваните материали и последователността и начина на изграждане на мозайките.

1. Техничко-технологичен анализ

Изграждането на подовете на базиликата и носещата основа на мозайките като цяло са направени в съответствие с технологичните изисквания, задължителни за римската мозаечна техника, но в конкретния случай се наблюдават някои

различия от общоприетата технология. Тези специфични различия са обусловени от няколко основни фактора. Първо, това е последователното полагане на три пода един върху друг, второ, неедновременното изграждане на долния мозаечен под в различните помещения и, трето, участието във всеки един етап на няколко отделни ателиета (екипи художници-мозаисти), всяко със свой стил на работа, технологични похвати и предпочитани материали. Поради това стратиграфията на подовете в отделните помещения на базиликата е различна като начин и последователност на полагане на слоевете и използвани материали.¹⁴

В резултат на извършеното проучване се установи, че в почти всички помещения с мозайки има **три пода**, положени един върху друг. Въз основа на направения стратиграфски анализ на мозаечните подове на базиликата се изведе следната най-обща периодизация на тяхното изграждане: Първият под на базиликата е изграден от розов хоросан в техника *opus signinum*, *terminus post quem*, за чието полагане е открита в него монета на император Лициний I (308-324). Вторият под на базиликата е изграден от мозайка в техника *opus tessellatum*, полагана на няколко етапа между средата на IV и началото на V век. Първа е положена мозайката в централния кораб, а впоследствие са изградени мозаечните подове в двата странични кораба, апсидата, нартекса, портиците и помещенията на южния портик. Третият под на базиликата покрива по-ранните мозайки. Изграден е от мозайка в техника *Opus tessellatum* между края на V и първата половина на VI век. Изключение правят подът на презвитерия от този период, който е настлан с мозайка *Opus sectile*, и помещенията на южния портик, в които мозайката не е била подменена.

2. Лабораторни анализи на използваните материали. Интерпретация на резултатите.

¹⁴ Кантарева-Дечева, Е., Дечева, Р., 2018.

От първоначалното разкриване на базиликата до днес за определянето на вида, състава и структурата на използваните материали за изграждането на мозаечните подове са направени редица лабораторни изследвания. Анализите на тесери и хоросани през 80-те години на миналия век са извършени от Централна изследователска лаборатория към НИПК и Геолошко предприятие за лабораторни изследвания. За определяне състава и структурата на хоросаните и тесерите са използвани рентгеноструктурен и петрографски анализ. През 2017 г. проби от хоросан и тесери бяха изследвани отново от екип на Музея „Земята и хората“, ръководен от Денка Янакиева. Използвана е съвременна методология, включваща рентгенодифракционен анализ XRD, елементен анализ чрез сканиращ електронен микроскоп SEM, рентгенова спектроскопия EDS, поляризационна микроскопия и други. Обобщените резултати от направените изследванията са следните:

Хоросани: цветът на хоросаните е бледорозов, характеризират се със здрава спойка между компонентите, за свързвател е използвана гасена вар, а пълнителят се състои от по-дребни и по-едри парченца тухла (до 20 мм), едро натрошени мраморни късове и несортиран, силно вариращ по размери незаоблен пясък.

Тесери: използваните тесери и в двата мозаечни слоя са от естествен камък с местен произход, а цветовият им диапазон варира от три до десет цвята в различните мозайки. За белите тесери са използвани мрамори и варовици от Родопа – бластокатаклазиран, катаклазиран, брекчиран мрамор и органиогенни варовици. Жълтите тесери са определени като вторичен кварцит с андезитов състав, червените и розовите тесери са от алунитов вторичен кварцит. За червено и оранжево са използвани и тесери от тухла и керамика. Светлозелените тесери с ярък и наситен цвят са изградени от епидозит с местен произход – Лауттепе, с. Храбрино, а по-тъмнозелените и не толкова ярки тесери са от серпентинит. По-светлокафявите тесери са определени като глинясал варовик или калкрет, а

други като вулкано-седиментна скала. За черно са използвани серпентинит и гнайс.

Уникално за мозайките на Епископската базилика е това, че за необикновеното разнообразие на цветовете и техните нюанси (повече от четиридесет) се разчита единствено и само на скални тесери.

Изключително е, че за разлика от всички аналогични строителни съоръжения от античността, където обикновено присъстват два скални вида (варовици и мрамори) и много рядко се прибавя и трети (пясъчник или базалт), тук са определени много повече – девет, някои от които достатъчно редки.

Технико-технологичното проучване и документиране на мозаечните подове по време на тяхната реставрация осигурява важни сведения за последователността и начина на тяхното полагане, за използваните техники и организация на работа, за вида и свойствата на използваните материали. Проследяването и анализът на вариациите в стратиграфията на подготвителните слоеве и състава на хоросаните, размерите и начина на изработка и редене на тесерите допринасят за изясняване на строителната периодизация на сградата, извършваните преустройства, обновявания и реконструкции.

Изследванията на хоросана и тесерите показват, че технолозите от античността са притежавали дълбоки познания за същността на процесите и са владеели богат арсенал от технически умения за достигане на желания резултат, ползвайки местни суровини. Лабораторните анализи спомагат за изясняване поведението на материалите във времето и настъпилите в тях изменения под влиянието на различни разрушителни фактори, което допринася за определяне на стратегия и методология за тяхната реставрация и опазване.

V. КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ НА МОЗАЙКИТЕ ОТ ЕПИСКОПСКАТА БАЗИЛИКА НА ФИЛИПОПОЛ

Първите консервационно-реставрационни намеси върху мозаечните подове от Епископската базилика са извършени след нейното археологическо разкриване и проучване през 1983-1985 г. Проведени са различни по обем и проблематика консервационно-реставрационни работи, включващи превентивна и аварийна консервация по време на разкопките, отделяне от терена на част от мозайките, оставащи извън защитната сграда, стабилизиране, бордиране на оставащите *in situ* мозайки и др.

След премахването на временната защитна сграда мозайката е покрита с полиетиленово фолио и тънък слой пясък и е оставена в продължение на повече от 15 г. на открито, изложена на въздействието на атмосферните влияния.

След иницирането на проекта за „Защитно покритие, реставрация и експониране на Епископската базилика на Филипопол” се сформираха различните екипи и се пристъпи към подготовка на работата. Това включваше изготвянето на идейни проекти в част архитектура, КРР по археологически структури и архитектурни елементи, както и КРР на мозаечните подове, стенописи и архитектурна скулптура.

Работата по разкриването на мозайките от Епископска базилика започна в началото на м. май 2015 г. след съгласуване от НИИ НКН на „Проект за консервация, реставрация и експониране на подови мозайки на обект „Епископска базилика” – Пловдив” част КРР мозайки и архитектурни детайли (съгласувателно писмо с изх. № 33-НН-398/25.05.2015 г.).

През годините проектът претърпя голямо развитие и надхвърли първоначалния замисъл. Беше сключен Меморандум между финансиращите партньори за неговото разширяване и разкриване, консервация и експониране на базиликата в нейната цялост. Това

наложи изготвяне и съгласуване на нов проект в част КРР мозайки, включващ интервенциите в предстоящата да бъде разкрита северна половина от базиликата, както и проект за реставрация на мозайките, попадащи в обхвата на фундаментите на новата защитна сграда и защита на археологическите структури и мозайки по време на строителните дейности.

1. Консервационно-реставрационни работи, извършени по мозайката до започването на настоящата реставрация – 1983 – 2000 г.

След археологическото разкриване и проучване на мозайката 1983-1985 г. са извършени различни по обем и проблематика консервационно-реставрационни работи. Неколкократно през тези години до направата на защитна постройка са извършвани: създаване на временни защитни покрития, почистване и укрепване на нестабилни тесери, бордиране краищата на мозайката, план-паралелно заснемане, физико-химични и петрографски анализи.

Изградена е защитна сграда, включваща централния и южния кораб на базиликата, запазени *in situ*. Мозайката от портика извън защитната сграда е засипана с пясък и пръст, а мозайката от притвора и помещенията на портика – около 40 кв. м. – е отделена от терена, като част от нея е пренесена на нова основа. Консервационно-реставрационните дейности са извършени от колектив на НИПК с ръководител Йордан Млеканов, към който през 1989 г. се присъедини и авторът на настоящото изследване – художник-реставратор Елена Кантарева-Дечева. На нея са възложени първите опити за разслояване на двата мозаечни слоя в южния кораб на базиликата.

За съжаление в годините на прехода след 1991 НИПК беше преструктурирано, реставраторските групи освободени от работа, а финасирането на реставрационните дейности преустановено. Сградата на базиликата беше оставена неохранявана, впоследствие разрушена, останалата мозайка е била покрита с

найлон и тънък слой пясък. Нейното реално състояние предстоеше да бъде установено.

След приключване на спасителните археологически разкопки и последвалите проучвания в периода 1983-85 г. мозайките от двете помещения на притвора са отделени от терена, а останалата мозайка в наоса е запазена на място във временно изградена защитна сграда. В годините след 1993-94 г. мозайката и сградата остават без надзор и охрана, вътре се заселват бездомници, които горят плотове с вдигнатите мозайки, демонтират и разграбват елементи от металната конструкция на сградата, което довежда до нейното срутване. Покривът на срутената сграда е отстранен и обектът е оставен само с оградните стени, като отново не се охранява.¹⁵

Консервация и реставрация на отделените от терена мозайки в периода 1984 - 1989 г. Консервационно-реставрационни практики и методи за реставрация на мозайки през XX век в България

Консервацията и реставрацията на отделените от терена мозайки през 80-те г. на XX в. е извършена от специализиран екип на НИПК, базиран в Пловдив, с ръководител художник-реставратор Йордан Млеканов, към който авторът на настоящия труд се присъедини през 1989 г. По това време обичайна практика е откритите при археологически разкопки мозайки да бъдат демонтирани от терена и пренасяни на нова основа, независимо от това дали ще бъдат експонирани в музейна среда или върнати обратно на място. Тази тенденция се наблюдава не само в България, но и в международен план и води до сериозно влошаване състоянието на разкритите мозайки, загуба на част от тях, отделянето им (преди всичко на фигуралните панели) от археологическия контекст на сградите, към които принадлежат, negliжиране на мозайките, оставени на място, лошо съхранение

¹⁵ Кантарева, Е., 2017.

на отделените от терена мозайки, използване на неподходящи материали при отливането на новите основи др.¹⁶

Отделянето от терена на мозайки в България през 80-те г. на ХХ в. се извършва по метода „страппо” на големи фрагменти чрез навиването им на т.н. барабан. Методът е практикуван от малкото специализирани екипи по това време, усъвършенстван и публикуван от Здравко Баров през 70-те години.¹⁷ Използването на тази техника е ревизирано от международната професионална общност и е оценено като потенциално опасно и увреждащо мозайките, най-вече защото води до тяното разтегляне и деформация, което от своя страна води до загуба на автентичност.¹⁸

Международната практика в областта на реставрацията на мозайки през последните десет години показва, че мозаечните подове е добре да бъдат запазени и експонирани *in situ*. Основната цел е максималното запазване на тяхната автентичност, оригинална стратиграфия на основата в контекста на археологическия обект, както и следите на отминалото време, отпечатани върху тях.

Отделянето на мозайките от терена е една от най-тежките, трудоемки и рискови интервенции. Затова тя трябва да бъде изпълнявана само в краен случай, когато мозайката е застрашена от разрушаване по една или друга причина, след завършване на цялостното и проучване и документиране (археологическо, стратиграфско, технико-технологично, архитектурно и др.), анализ на рисунъка и внимателно планиране местата на срезове на фрагментите (изготвяне на план за отделяне от терена в мащаб 1:5 или 1:10).¹⁹

¹⁶ Bassier, C., 1977.

¹⁷ Баров, З., 1974 б, 59-63.

¹⁸ Alberti, 2013.

¹⁹ Claude Bassier, 1977.

Проблемите на необработените мозайки са свързани основно с лепилата на предпазните им платна, които, от една страна, със стареенето загубват лепилните си качества, а, от друга страна, са податливи на нападение от плесени поради неподходящите условия на съхранение.

Най-големият проблем на реставрираните преди повече от 30 години мозайки в България се явяват техните нови носещи основи. Най-разпространената технология за тяхната изработка по това време е изливането на епоксидна смола с инертни пълнители върху гърба на мозайката и допълнителното укрепване с железни армировки.²⁰ Поради липсата на сериозна метална конструкция, неправилното съхранение, стареенето на епоксидната смола и силното вътрешно напрежение в новите основи на мозайките днес състоянието им е доста влошено. Наблюдават се сериозни деформации, усуквания и измятане на цели фрагменти, силна корозия на железните армировки, довели до напукване и натрошаване на носещите основи и на мозайката, лежаща върху тях. Всичко това не би било голям проблем, ако между гърба на мозайката и епоксидната основа е полаган междинен (реверсивен) обратим слой, но за съжаление епоксидната смола е заливана директно върху гърба на тесерите, което значително затруднява евентуалното отстраняване на носещите основи и заменянето им с нови при бъдещи реставрации. Нещо повече, отсъствието на реверсивен слой е довело до проникването на епоксидна смола на лицето на мозаечните фрагменти, причинявайки трайна фиксация на протекционното облепване и невъзможност то да бъде отстранено. И тук става въпрос не за един и два фрагмента мозайка, а за десетки квадратни метри, третирани по гореописания метод.²¹

²⁰ Баров, З., 1974 г.

²¹ Кангарева-Дечева, Боспачиева, Лук, 2013.

Тази технология е описана подробно в две публикации на Здравко Баров от 70-те години на ХХ в.²² и за съжаление е практикувана от повечето екипи в България, работещи в периода 1970-1986 г. В средата на 80-те години епоксидната смола с пълнител е заменена от пено-епоксидна смола с яркочервен цвят. Използвана е от Йордан Млеканов за реставрацията и отливането на носещите основи на мозайките от т.н. „Резиденция” и някои от мозайките от Епископската базилика в Пловдив.

През последните 10 г. в България навлизат и други съвременни материали за нови основи на мозаечни фрагменти. Това са композитни панели, често ламинирани, изработени от съвременни синтетични материали. Най-популярният тип композитен панел е съставен от алуминиева пчелна пита между два слоя от смола, армирана с фибростъкло.²³ Този вид основа е по-съвременна и се използва от 80-те години на миналия век. Тези панели са тънки и много леки. Те се използват главно за мозайки, които се съхраняват на закрито в музеите и обикновено се монтират на стени. Могат да се използват и за експониране на мозайки на пода в музеи или по-рядко на археологически обекти под навеси, ако не са обект на ходене върху тях.²⁴ Използвани са при реставрацията на мозайки от Стара Загора и подземния музей при базиликата „Света София” в гр. София.²⁵

2. Проект за консервация, реставрация, експониране и изграждане на защитно покритие на Епископската базилика на Филипопол - 2015-2020 г.

Работата по разкриването на мозайките от Епископска базилика започна в началото на м. май 2015 г. след съгласуване от НИИКН на „Проект за консервация, реставрация и експониране

²² Баров, З., 1974а, 151-158; Баров, З., 1974б, 59-63.

²³ Aerolam lightweight "F" boards.

²⁴ Alberti, 2013.

²⁵ Ванев, И., 2019.

на подови мозайки на обект „Епископска базилика” – Пловдив”, част КРР мозайки и архитектурни детайли.²⁶ Проектът, изготвен от автора, беше съобразен с международните стандарти, залегнали в практиката на консервацията и реставрацията на подови мозайки.

През 2015 г. се констатира, че мозайката в оградената част от обекта е покрита с армиран найлон и слой пясък. Найлонът през годините е възпрепятствал нормалния влагообмен между почвата, хоросана и мозаечния набор, мозаечната повърхност беше влажна с нарушена връзка на тесерите и хоросановия слой, наблюдаваха се множество деструктирали тесери от нестабилните породи камък, както и участъци с изцяло разрушена (разместени тесери) мозайка. Всички фрагменти, отделени от терена през годините и оставени необработени на плотове за съхранение в базиликата, бяха открити разрушени. Не беше предоставена документация за тях. Реалното състояние и новонастъпили разрушения по мозайката се констатираха след нейното разкриване и почистване.

В участъка, заеман от притвора, извън очертанията на огражденията през годините бяха прорастнали дървета, високи над 6-8 метра, целият терен беше силно затревен и обрасъл с бръшлян. След окосяването на тревата се откри участък с недемонтирана мозайка, принадлежащ на сверезападното помещение на притвора или портика.

Първият етап от предвидените реставрационни дейности на терен включваше разчистване на терена на обекта от елементи на разрушената временна защитна сграда и отпадъците, натрупани през последните 20 години, премахване на дървета и друга растителност, разкриване на мозайките от пясъчното покритие и найлона.

²⁶ Съгласувателно писмо с изх. № 33-НН-398/25.05.2015 г., МК.

От началото на реставрационните дейности през май 2015 г. до края на декември бяха разкрити, стабилизирани и демонтирани мозайките от горния слой на южния и централния кораб и нартекса (с обща площ около 800 кв.м.). Отделените от терена мозайки са експонирани на втори етаж в защитната сграда, която се построи върху базиликата.

След демонтирането на мозайките от горния слой хоросанът между двата мозаечни слоя беше внимателно отстранен до достигането на мозайките от долния слой на южния и централния кораб на базиликата. Мозайката от долния слой на южния кораб се разкри в много добро състояние, с много добра повърхностна и структурна стабилност въпреки големите пукнатини и силната денивелация на терена, получени най-вероятно от неговото слягане и/или вследствие на земетресение.

През 2016 г. се подписа меморандум между Община Пловдив и фондация „Америка за България” за цялостното разкриване и експониране на обект Епископска базилика. В резултат на това пътно платно от северната страна на базиликата беше демонтирано и започна археологическо проучване и разкриване на северната половина на сградата. Във връзка с това беше изготвен и съгласуван проект за реставрацията и експонирането на мозайки от новоразкритата северна половина на „Епископската базилика от Филипопол”.

Реставрационните дейности на терен бяха свързани с аварийно укрепване на стенописни фрагменти, шукатурна пластика и архитектурни елементи, отделяне от основата на мозаечни и стенописни фрагменти, пренасяне в ателие на останали стенописни фрагменти и последващо укрепване и почистване, разкриване, почистване и измиване на мозайки, открити в северната част на централния кораб, северния кораб, нартекс и портик, зазимяване на мозайки, стенописи и археологически структури на площ от 500 кв.м.

Реставрацията на отделените от терена мозайки се извърши по технология, използвана при реставрацията на обект Малка

базилика, включваща: почистване и укрепване на гърбовете на мозаечните фрагменти, запълване на липсващи участъци с хоросан, нанасяне на реверсивен хоросанов слой, бордиране на фрагментите, полагане на арматура, отливане на нови носещи основи, премахване на протекционното облепване, почистване и укрепване на лицето, запълване на фуги и разрушения с хоросан и реинтеграция с оригинални тесери.

Отливането на новите носещи основи на фрагментите се изпълни с пено-епоксидна система на фирмата HUNTSMAN: смола RenCast CW 2215 с втвърдител HY 5156 и разпенител DY 5054.

По време на изграждане на защитната сграда върху археологическия обект оставащите на място мозайки, стенописи, зидове, стилобати и архитектурни елементи бяха добре защитени. След приключване на теренната консервация на обекта по време на СМР оставащите на място мозайки бяха защитени със слой геотекстил, пясъчно покритие с поне 40 см дебелина, а в участъците, свързани с преминаването на тежка механизация и последващо засипване с баластра, с дебелина минимум 40 см. Зидовете със запазени стенописи и щукатурна пластика бяха покрити с геотекстил и щитове от лека конструкция с кофражни платна или друг подходящ материал.

Предвидените консервационно-реставрационни намеси през 2018 г. бяха свързани с отделянето от терена на мозайки, попадащи в обхвата на фундирането на защитното покритие на базиликата, и извършване на дренаж от вътрешната страна на северната подпорна стена. Извършиха се след изготвяне и съгласуване с НИНКН и МК на проект в част КРР мозайки и издаване на строително разрешение от Община Пловдив.

Последователно бяха отделени от терена около 70 кв. м. мозайки от горния слой и около 20 кв. м. мозайки от долния слой. Под тях на голяма площ беше рзкрит, проучен и документиран най-ранният хоросанов под *opus signinum/cocciopesto*. Оставащата на място мозайка беше стабилизирана, краищата ѝ бордирани и защитени с геотекстил и дебело пясъчно покритие.

По време на извършването на тези интервенции се проведеха допълнителни стратиграфски и технико-технологични проучвания на мозаечните подове.

След приключване на строителните дейности и изпълнението на фундаментите, отделената от терена мозайката от горния слой беше върната обратно на място, а колоните на защитното покритие с диаметър 70 см попаднаха изцяло в липсите на мозаечния под.

В периода 2019-2020 г. голямо предизвикателство пред реставраторския екип беше работата на терен по време на извършването на строително-монтажните работи на защитната сграда. Това се наложи поради заложените кратки срокове за откриване на обекта и невъзможността някои строителни дейности да бъдат извършени на сяло при закрыта мозайка. За съжаление някои ключови строителни и довършителни дейности, които бяха предвидени да се извършат върху защитена мозайка, се наложи да бъдат реализирани върху вече разкритата такава, което допълнително затрудни реставрационния процес.

Консервационно-реставрационните дейности в изграждащата се защитна сграда започнаха през 2019 г. с връщане на място на отделената от терена мозайка в участъците на изградените фундаменти и носещи колони. Тази дейност беше истинско предизвикателство за целия екип, не само защото се изпълняваше за първи път в България, и то в такъв мащаб, но и поради изключителната сложност, произтичаща от релефа на терена, върху който трябваше да бъдат върнати мозаечните фрагменти. Мозаечните фрагменти бяха върнати на място върху хоросанова подложка, положена върху предварително моделираната основа, следвайки нейния релеф, в последователността, в която бяха демонтирани. След окончателното втвърдяване на подложния хоросан беше отстранено протекционното облепване от лицето на фрагментите, беше извършено почистване, стабилизиране, укрепване, запълване на фугите и ретуш на върнатата на място мозайка.

Отделените от терена мозайки от горния слой на южната половина на базиликата (южен кораб и ½ от централния кораб) бяха върнати и експонирани на втория етаж на защитната сграда, днес Посетителски център на Епископската базилика на Филипопол. Мозайките, наброяващи около 400 фрагмента с обща площ около 800 кв. м., бяха реставрирани в ателие и прехвърлени на нова основа. За разлика от мозайките, върнати върху местата на фундаментите на долния етаж на сградата, те бяха монтирани и експонирани по различна технология.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящия дисертационен труд са разгледани подовите мозайки от Епископската базилика на Филипопол от различните им аспекти – технология и техника на изграждане и полагане, стилови особености и паралели, състояние, проблеми, реставрация. Дисертацията е с художественотворческа насоченост и съпътства проектирането и реализацията на консервацията и реставрацията на подовите мозайки в рамките на мащабния проект за „Защитно покритие, реставрация и експониране на Епископската базилика на Филипопол”, осъществен с финансовата подкрепа на фондация „Америка за България” и Община Пловдив в периода 2015-2020 г. Този проект даде на автора уникален шанс за цялостно проучване на мозайките по време на тяхната реставрация, както и възможност да бъдат приложени съвременни аналитични техники и методи за реставрация.

Приносите на дисертационния труд могат да бъдат изведени като:

- Разкриване на нови мозаечни подове в процеса на реставрация;
- Цялостно технико-технологично проучване на мозайките - определяне на технологията на изграждане и техниката на тяхното изпълнение, анализ на взаимовръзката между

технологичното им изпълнение и тяхното състояние и степен на съхраненост днес;

- Извършване на лабораторни анализи на използваните материали за определяне на скалния материал на тесерите и състава на хоросаните. Използване на съвременна методология, включваща рентгенодифракционен анализ XRD, елементарен анализ чрез сканиращ електронен микроскоп SEM, рентгенова спектроскопия EDS, поляризационна микроскопия и други;
- Интерпретация на резултатите от извършените анализи и определяне на използваните материали, техните свойства, източници на добиване и ниво на съхраненост;
- Анализ и сравнение на използваните техники и материали;
- Пълно стратиграфско проучване на подовите мозайки във всички обособени части и помещения на базиликата – проучване на стратиграфията на подготвителните слоеве и стратиграфията на различните мозаечни подове на базиликата;
- Периодизация на мозаечните подове и определяне на последователността на тяхното полагане, изведена на базата на анализ на резултатите от стратиграфското проучване и съставяне на работна хипотеза.
- Класификация на мозаечните подове според времето на полагането им, описание на основните композиционни схеми и стилове.
- Установяване причината за наличието на три пода, положени един върху друг;
- Констатиране на състоянието и различната степен на реставрация на мозайките, анализ на използваните реставрационни методи, извеждането на свързаните с това основни проблеми и предложения за тяхното решаване чрез внимателен подбор на реставрационните намеси.
- Изготвяне на програма за консервация, реставрация и експониране на мозаечните подове от Епископската базилика на базата на получените резултати от лабораторните анализи, стратиграфските и технико-технологичните проучвания.

- Реализация на консервацията, реставрацията и експонирането на мозаечните подове от Епископската базилика на Филипопол.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИ

1. Кантарева–Дечева, Е., 2017. Кантарева–Дечева, Е., 2017, *Консервация и реставрация на подови мозайки от обект Епископската базилика на Филипопол – Пловдив 2015-2016 г.* в Сборник доклади от „Пролетни научни четения” 2017, Пловдив, стр. 220-227
2. Кантарева–Дечева, Е., Дечева, Р., 2018. *Технико-технологични проучвания на подови мозайки от Епископската базилика на Филипопол.* В: Сборник доклади от „Пролетни научни четения” 27-28 април 2018 г., Пловдив, ISSN 1314-7005, стр. 230-239.
3. Кантарева-Дечева, Е., 2018а. *Нови мозаечни подове от Епископската базилика на Филипопол,* Сборник доклади от „Пролетни научни четения” Пловдив, 2018, ISSN 1314-7005, стр. 206-212.
4. Кантарева-Дечева, Е., 2018b. *Нови стратиграфски проучвания на мозайките от Епископска базилика на Филипопол.* В: Сборник с доклади от международна конференция на тема „Наука, образование и иновации в областта на изкуствата” (АМТИИ, Пловдив, 12-13 октомври 2017), 365-372. Пловдив.
5. Кантарева-Дечева, Станев, Станчев, 2021. *Новоразкрити мозайки от Епископската базилика на Филипопол – 2019-2021 г.* В: Годишник на АМТИИ Пловдив 2020 г, Пловдив, 2021, 23-34.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Alberti, Bourguignon, and Roby, 2013. *Technician Training for the Maintenance of In Situ Mosaics* – Getty Conservation Institute/Institut National du Patrimoine, Tunis.
- Balmelle C., Blanchard M, Lemee M., 1985. *Le décor géométrique de la mosaïque romaine*. Paris.
- Balmelle C., M. Blanchard-Lemée, J.-P.Darmon, S. Gozlan, M.-P. Raynaud, 2002. *Le Décor géométrique de la mosaïque romaine. II. Répertoire graphique et descriptive des décors centres*. Paris.
- Bassier, C., 1977. *Some Problems In The Conservation of Mosaics*, Mosaics №1. Deterioration and Conservation, ICCROM, Rome, 67-80.
- Becker, L., Ch. Kondoleon, 2005. *The Arts of Antioch – Art Historical and Scientific Approaches to Roman Mosaics and a Catalogue of the Worcester Art Museum Antioch Collection*, Worcester [MA].
- Ben Abed Ben Khader, A. (ed.) 2006. *Stories in Stone – Conserving Mosaics of Roman Africa*, J. Paul Getty Museum, Los Angeles.
- Ben-Dov, M., Y. Rappel 1987. *Mosaics of the Holy Land*, New York.
- Bitton-Ashkelony, B., A. Kofsky (eds), 2004. *Christian Gaza in Late Antiquity*, Leiden.
- Blackshaw, S., Cheetham, H. 1982. *Foaming epoxy resin – a useful mounting medium for conservation*. In *Studies in Conservation*, 27, 70-74. London: International Institute for the Conservation of Historic and Artistic Works.
- Blanchard-Lemée, M. et al. 1996, *Mosaics of Roman Africa – Floor Mosaics from Tunisia*, London.
- Bospachieva M. A, 2002. *Small Early Christian Basilika with Mosaics at Philippopolis*. - *Archaeologia Bulgarica* 6/ 2, 2002, 55-76.
- Bospachieva M. *The Late Antiquity Building EIPHNH with Mosaics from Philippopolis (Plovdiv, Southern Bulgaria)*. - *Archaeologia Bulgarica* 7/2 2003, 83-105.

- Bospačieva M., 2005. *Spätantike (frühchristliche) Denkmäler in Philippopolis (Plovdiv, Bulgarien)*. - *MiChA* 11, 2005, 24-55.
- Bospatchieva M., 1998. *The Eastern Necropolis of Philippopolis in the Light of the Latest Archaeological Investigations*. - *Thracia* 12. *Studia in honorem Christo Danov. Serdicae*, 1998, 147-157.
- Bospatchieva M., 2002. *New Facts about the Eastern Thermae of Philippopolis*- In: *Nicopolis ad Istrum. A Roman and Late Roman city*. Sofia, 2002, 301-305.
- Burford, A. 1972. *Craftsmen in Greek and Roman society*, London.
- Clarke, J.R. 1979. *Roman Black-and-White Figural Mosaics*, New York.
- Clarke, J.R. 1994. 'Mosaic Workshops at Pompeii and Ostia Antiqua', in: Johnson/Ling/Smith1994, 89-102.
- CMAS. 2001. Protective Shelters, Special issue, *Conservation and Management of Archaeological Sites* 5 (1 & 2).
- Dalgıç, Örgü, 2009. *Pre-Constantinian Floor Mosaics in Istanbul*, ANAVHMATA EORTIKA. *Studies in Honor of Thomas F. Mathews*, Mainz Am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2009, p. 124-130.
- Dunbabin, K. 1978. *The Roman Mosaics of Roman North Africa – Studies in Iconography and Patronage*, Oxford.
- Dunbabin, K. 1999. *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge.
- Frankovic, Maja, Danijela Stojilkovic and Dusan Maksimovic. 2007. *The condition of mosaics on the archaeological sites in Serbia from the point of view of preventive conservation*. In *Condition of the Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region: Proceedings of the Regional Conference Held in Kladovo, Serbia, from 23th to 27th October 2006*, ed. Mila Popovic-Zivancevic, 149–56. Belgrade, Serbia: National Museum Belgrade.
- Hamarnah C. Y. 1996. *Materials used for Mosaic Production – a geological outlook*, unpublished BA thesis, Jordan University, Amman.
- ICCM, 1983. *Mosaics №2. Safeguard, Carthage 1980*, ICCROM, 1983, Rome.
- ICCM, 1983. *Mosaics №3. Conservation in Situ, Aquileia 1983*, ICCROM, 1985, Rome.
- ICCM, 1983. *Mosaics №2. Safeguard*, ICCROM, 1983, Rome.

- Ben Abed, Aicha, Martha Demas, and Thomas Roby (eds). 2008. *Lessons Learned: Reflecting on the Theory and Practice of Mosaic Conservation (Proceedings of the 9th ICCM Conference. Hammamet, Tunisia, November 29-December 3, 2005*, Los Angeles: Getty Conservation Institute
- Kantareva, E., Bospachieva, M., Luk, C. 2007. *Archaeological Sites with Mosaic Floors from Ancient Philippopolis*, Plovdiv, Bulgaria: Problems and Condition. In *Proceedings of the ICOM SEE Regional Conference held in Kladovo, Serbia from 23rd to 27th October 2006*, 227 – 232. Belgrade: National Museum in Belgrade.
- Kantareva-Decheva, E., S. Stanev. *New mosaic floors in the Episcopal basilica of Philippopolis*. In: XIV Conference of Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique (AIEMA) (forthcoming).
- Kessiakova, E., 1989. *Une nouvelle basilique à Philippopolis*. In: N. Duval (ed.), *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne (Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21-28 septembre 1986)*, 2539-2559. Rome.
- Kitzinger, E. 1960. *The Mosaics of Monreale*, Palermo.
- Kitzinger, E. 1977. *Byzantine Art in the Making – Main Lines of stylistic Development in Mediterranean Art 3rd-7th Century*, Cambridge, MA.
- Kolarik R. *The Floor Mosaics of Stobi and their Balkan Context*. Diss. Cambridge, Mass., 1981.
- Kolarik R. *Tetrarchic Floor Mosaics in the Balkans*. – In: *La Mosaïque Gréco-romaine IV*, 171-183.
- Koranda C. *Geometrische Gliederungsschemata frühchristlicher Mosaiken in Bulgarien*. – *JÖAI*, Bd 61, 1991/1992, 83-111.
- Mathews T. F. *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*. London, 1980.
- Mehmet Onal. 2009. *A Corpus. Zeugma Mosaics*. Istanbul: A Turizm Yayinlari.
- Mora, Paolo, 1984. *Conservation of excavated intonaco, stucco and mosaics*. In: *Conservation on Archaeological Excavations: With Particular Reference to the Mediterranean Area*, 97–107, ed. Nicholas Stanley-Price. Rome: ICCROM.

- Nardi, Roberto. 1982. *Couverture provisoire pour les mosaïques que l'on ne peut enlever*. Newsletter = Chronique (International Committee for Mosaics Conservation) (5): 5-13.
- Nardi, Roberto. 1994. *Critical review of the specialized literature in mosaic conservation*. In: Mosaicos, no. 5: Conservaciyn in situ: Palencia, 1990: IV Conferencia general del Comit ı internacional de mosaicos, ed. ICCM and ICCROM, 341–352. Palencia: Excma. Diputacion Provincial, Departamento de Cultura.
- Nardi, Roberto, 2005. *The conservation of Zeugma*. In *8o Synedrio Diethnous Epitropes gia te Synterese ton Psephidoton (ICCM): Entoichia kai epidapedia psephidota: Synterese, diaterese, parousiase: Thessalonike, 29 Oktovriou–3 Noemvriou 2002: Praktika = VIIIth Conference of the International Committee for the Conservation of Mosaics (ICCM): Wall and Floor Mosaics: Conservation, Maintenance, Presentation: Thessaloniki, 29 October–3 November 2002*, ed. Ch. Bakirtzis, 331–46. Thessaloniki: Europaiko Kentro Vyzantinon kai Metavyzantinon Mnemeion.
- Nardi, Roberto and Kristian Schneider. 2004. *Zeugma archaeological project 2000: The conservation management programme*. In *Preserving Archaeological Remains In Situ, Proceedings of the 2nd Conference, 12-14 September 2001*, ed. Taryn Nixon, 157–167. London: Museum of London Archaeology Service.
- Neguer, Jacques. 2004. *Reburial and protective covering of ancient mosaic pavements: The experience of the conservation department of the Israel Antiquities Authority*. Conservation and Management of Archaeological Sites. 6 (3 & 4): 247-258.
- Pillinger, R., Lirsch, A. and Popova, V., 2016. *Corpus der sp antiken und fr hchristlichen Mosaiken Bulgariens*, 198-220, Abb. 363-413. Wien.
- Popova, V. and Lirsch, A., 2011. *Corpus of Late Antique and Early Christian Mosaics in Bulgaria*. In: M. Şahin (ed.), 11th International Colloquium on Ancient Mosaics (October 16th - 20th, 2009, Bursa, Turkey), 804-808. Istanbul.
- Popova-Moroz V. *Christian and Pagan Art of the 4th Century in Bulgaria*. – Miscellanea Bulgarica 5, 1987, 261-280.

- Raynaud, Marie-Patricia, 2009. *Corpus of the Mosaics of Turkey. Volume I - LYCIA- Xanthos, Part 1. The East Basilica*, ed. M. Şahin, D. Parrish and W. Jobst. Uludag Üniversitesi Mozaik Araştırmaları Merkezi.
- Stanley-Price, Nicholas, 1997. *The Roman Villa at Piazza Armerina, Sicily*. In *The Conservation of Archaeological Sites in the Mediterranean Region: An International Conference Organized by the Getty Conservation Institute and the J. Paul Getty Museum, 6–12 May 1995*, ed. Marta de la Torre, 65–84. Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- Topalilov, I., 2015. *The Mosaic Pavements of the Bishop's Basilica in Philippopolis, Thrace. Chronology and Workshops*. In: A. Bertoni (ed.), *Atti XII Colloquio AIEMA (Venezia, 11-15 settembre 2012)*, 591-560. Verona.
- Topalilov, I. 2015. *Local mosaic workshops in Late Antique Philippopolis, Thrace: some consideration*. In: *Estudios sobre mosaicos antiguos y medievales. Actas del XIII Congreso AIEMA Madrid, 14-18 de septiembre de 2015*, 184-188.
- Topalilov, I. 2016. *On the Syrian influence over the mosaics in Philippopolis, Thrace in 4th - 5th c.* *Hortus Artium Mediev.* 22, 118-129.
- The Getty Conservation Institute, 1991. *The Conservation of the Orpheus Mosaic at Paphos, Cyprus*. California, 1991.
- Zohar, D., 2006. *Mosaic Artists in the Byzantine East: Towards a New Definition of Workshop Construction*. *ECA* 3, 143-152.
- Zohar, D., 2012. *Production procedures in the late-antique mosaic workshop: the region of Mount Nebo as a case study for a new approach*. In: *Kristensen/Poulsen 2012*, 169-192.
- Zohar, D., 2013. *Stone by Stone. Team Construction and Production Procedures of Sixth-century Mosaics in Palestine and Transjordan*. Ph.D. Dissertation, Leiden University.
- Weiss, Z., 2011. 'Mosaic Art in Ancient Sepphoris: Between East and West', in: Şahin 2011, 941-949.
- Weitzmann, K. 1947. *Illustrations in Roll and Codex, a study of the origin and method of text illustration*, Princeton.
- Weitzmann, K., 1979 (ed.). *Age of Spirituality*. New York/Princeton.

- Wilkinson, J. 1976. 'Christian Liturgy in the Byzantine Period', *Qadmoniot* Vol. IX, no. 1 (33), 3-5.
- Wooton, W. 2012. 'Mosaic production: materials, making and makers at Badminton Park'. In: Kristensen/Poulsen 2012, 145-168.
- Yeşil-Erdek, S., 2014. *Perinthos-Herakleia Bazilikası Taban Döşemelerinin Konservasyonu*. Journal of Mosaic Research 7, p. 61-75.
- Атанасова-Пюту, З., 2003. *Новите-стари методи за конзервация и реставрация на мозайките*. В: Конзервация и реставрация на музейни ценности. Научни и етични проблеми. Съставител Л. Прашков, София, 164-179.
- Баров, З., 1974 а. *Пренасянето на мозайка „Ахейци” върху нова основа*. В: Проучвания и конзервация на паметниците на културата в България, Сборник от статии за работата на НИПК, София, 151-158.
- Баров, З., 1974 б. *Пренасяне на мозайката Калиманица на нова основа*. В: Музеи и паметници на културата, бр. 4, София, 59-63.
- Боспачиева, М., Коларова, В., 2014. *Пловдив – град върху градовете. Филипопол-Пулпудева-Пълдин..* София: Тола, 233-255.
- Ванев, И., 2019. *За опазването на мозайки в България*. Усет за разкош. Римски мозайки от България, НАИМ, Каталогизм том VII, София, 33-45.
- Витрувий, 1936. *Десять книг об архитектуре*. Москва, 1936.
- Кантарева-Дечева, Е., Боспачиева, М., Лук, С. 2013. *Подови мозайки от античния Филипопол – проблеми и състояние*. В: *Проблеми на изкуството*, 3, 13-16. София: Институт за изследване на изкуствата, Българска академия на науките.
- Кантарева-Дечева, Е., 2016. *Проектът Малка базилика. Реставрация и експониране на подовата мозайка*. Годишник на АМТИИ 2016 г., Пловдив, 2016 г., ISSN 1313-6526, стр. 46-59.
- Кантарева–Дечева, Е., 2017. *Епископската базилика на Филипопол. Реставрация на подовите мозайки*. В: Сборник доклади от „Пролетни научни четения” 2017, Пловдив, ISSN 1314-7005, стр. 220-22.

- Кантарева–Дечева, Е., Дечева, Р., 2018. *Технико-технологични проучвания на подови мозайки от Епископската базилика на Филипопол*. В: Сборник доклади от „Пролетни научни четения, 27-28 април 2018 г., Пловдив, ISSN 1314-7005, стр. 230-239.
- Кантарева-Дечева, Е., 2018а. *Епископската базилика на Филипопол. Реставрация на подовите мозайки*. Сборник доклади от „Пролетни научни четения” (Пловдив, 2017), 220-227. Пловдив.
- Кантарева-Дечева, Е., 2018б. *Нови стратиграфски проучвания на мозайките от Епископска базилика на Филипопол*. В: Сборник с доклади от международна конференция на тема „Наука, образование и иновации в областта на изкуствата” (АМТИИ, Пловдив, 12-13 октомври 2017) Пловдив, 365-372.
- Кантарева-Дечева, Станев, Станчев, 2021. *Новоразкрити мозайки от Епископската базилика на Филипопол – 2019-2021 г.* Годишник на АМТИИ Пловдив 2020 г, Пловдив, 2021, 23-34.
- Кесякова, Е., 2011. *Мозайки от епископската базилика на Филипопол*. В: С. Станев, В. Григоров и В. Димитров (eds.), *Изследвания в чест на Стефан Бояджиев*. София, 173-209.
- Чернева, С., 2014. *Строителството и занаятите, свързани с него*. В: Годишник на Регионален археологически музей – Пловдив, т. XII, Пловдив, 2014, 258-275.
- Шаранков, Н. *Епиграфски открития през 2015 г.* В: Археологически открития и разкопки през 2015, (София, НАИМ, 2016), 970-972.
- Шаренков, А., 1988. *Старинни тректати по технология и техника на живописата*, Т. 1, кн. 1, София, 5-373.
- Шаренков, А., 1994. *Старинни тректати по технология и техника на живописата*. Т. 1, кн. 2, София, 5-310.